

Особливості репрезентації часу і часова перспектива у військовослужбовців, що мали досвід бойових дій

З. О. Кіреєва¹, В. А. Кушнеров²

¹Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

²Військовий психолог, Одеса, Україна

Paper received 31.01.20; Accepted for publication 17.02.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2020-221VIII89-15>

Анотація. У статті проаналізовані особливості репрезентації часу, часової перспективи, ієрархія цілей військовослужбовців, що мають досвід бойових дій. Продемонстровано що репрезентації часу у військовослужбовців, що мали досвід бойових дій в цілому відповідають репрезентаціям характерним для віку середньої дорослості. Виявлено, що якісний зміст репрезентацій базується імовірно не тільки на обмеженні власної темпоральності (час життя), а й на переживаннях страху, тривоги, безпорадності при зустрічі зі смертю в бою, що дає розуміння дійсності і власного буття. Встановлено, що для більшості досліджуваних найважливішим є теперішнє. Розподілено військовослужбовців за суб'єктивним віком на суб'єктивно молодих і суб'єктивно старших. Показано, що суб'єктивно молоді орієнтовані на гедоністичне сьогодення і на майбутнє, мають пов'язані часові зони; суб'єктивно старших проявляється орієнтація на минуле, фаталістичне теперішнє, часові зони частково зв'язані або не пов'язані. Надано ієрархія цілей, зазначено, що ціль «здоров'я» є стратегічною.

Ключові слова: військовослужбовці, час, репрезентації часу, часова перспектива, цілі.

Вступ. Відомо, що учасники бойових дій перебували під тиском інтенсивних стрес-факторів та явищ, що виходять за рамки буденного досвіду. Тривала небезпека, загроза життю, здоров'ю, впливають на психічне і психологічне здоров'я особистості. Наявність в досвіді суб'єкта травматичних подій відбивається на особливостях пізнання світу, формуванні часової перспективи (Ф.Зимбардо) і як наслідок, на переконання, цінності, установки, сенси, структуризацію життя. На наш погляд, до питань, що є мало дослідженими у психології військовослужбовців, які мали досвід бойових дій відносяться особливості репрезентації часу, які відбивають значущі переживання та особливості часової перспективи, яка є вираженням власної системи сенсів людини (Ф.Зимбардо), тому вважаємо тему дослідження актуальною.

Короткий огляд публікацій. Відомо, що психічні репрезентації дозволяють зрозуміти людині навколишній світ і її саму. Репрезентації, за М. Вартофським, є специфічним людським способом пізнання без якого немає людського знання [2, с. 15.]. Поняття репрезентація уперше використав Г.Лейбніц, згодом Дж. Андерсон виділяв репрезентацію, що ґрунтується на сприйнятті і репрезентацію, що базується на значенні, яка намагається витягнути деякі значущі аспекти досвіду [1]. Р. Клацкі, Б.М. Велічковський і І. Хофман вважали, що репрезентації це знання, які зберігаються в пам'яті в значно більшому ступені у вигляді більш менш узагальнено - абстрактних продуктів розумового перероблення сприйнятого, вони є внутрішніми когнітивними психологічними формами (матрицями, сітками, моделями), крізь які або за допомогою яких людина дивиться на навколишній світ. Т.М. Титаренко, посилаючись на термінологію концепції Томе і Лер, говорить про когнітивні репрезентації подій як результат особливої активності особи, яка досліджує і роз'яснює обставини, які склалися під впливом життєвих "тем", потреб, мотивів, реактивних тенденцій. Людина, яка створює когнітивні репрезентації подій, приносить свій настрій, очікування і увесь свій життєвий досвід [7]. З.О.Кіреєва визначила, що «репрезентація часу» – це система суб'єктивного уявлення

темпоральної дійсності, що змінюється, зумовлена індивідуально-динамічними та особистісними особливостями, впливом соціокультурних феноменів і мови, формується в індивідуальному досвіді переживання та життєдіяльності та детермінує розвиток темпоральної свідомості в онтогенезі відповідно до диференціально - інтеграційного принципу [4].

Часова перспектива увійшла до тезауруса психології близько ста років тому. К. Frank в 1939 році описав "життєвий простір" людини, що включав минуле, сьогодення і майбутнє. Згідно Ж.Нюттену, часова перспектива - ця динамічна базова властивість людського існування; це свого роду структурний стрижень мотиваційної сфери особистості, на який, утворюючи систему саморегуляції, як би, нанизані мотиви, сенси, цінності [6, с.355]. Ф. Зимбардо визначив часову перспективу, як основний аспект у побудові психологічного часу, який виникає з когнітивних процесів, що поділяють життєвий досвід людини на часові рамки минулого, сьогодення і майбутнього". Ф. Зимбардо і І.Бонівель вважали, що часова перспектива має когнітивний, емоційний і соціальний компоненти [3]. Її формування залежить від культурних цінностей, типу освіти, моделі сім'ї, соціоекономічного статусу, наявності в досвіді суб'єкта травматичних подій і персональних успіхів.

Мета статті теоретико - емпіричним шляхом встановити особливості репрезентації часу і часової перспективи у військовослужбовців, що мають досвід бойових дій.

Матеріали і методи дослідження. З метою вирішення поставленої мети ми використовували: теоретичні методи (проблемно-логічний метод, індукція, абстрагування, узагальнення, систематизація), методи психологічної діагностики та методи математичної обробки даних (описова статистика). Метод психологічної діагностики містив: авторську анкету для військовослужбовців; методику «Лінія життя» А.А. Кроніка; тест кругів Т. Котгла.

В дослідженні взяв участь 81 військовослужбовець в віці середньої дорослості (26-40 років).

Результати і обговорення. Аналіз репрезентації часу показав, що вони представляють за З.О.Кіреєвою третій рівень розвитку темпоральної свідомості - рівень поняттєвих узагальнень[4]. На цьому рівні суб'єкти в віці середньої дорослості відтворюють одну або декілька форм концептуалізації темпоральної дійсності через: властивості часу, ціннісно-сміслову ставлення до часу, комплексні судження; метафоричні судження; репрезентації, що сформовані у навчанні тощо. У військовослужбовців з досвідом бойових дій з всього спектру репрезентацій представлено ті, що відбивають значущі переживання: 1) група ціннісно-сміслових репрезентацій «час - життя» представлено у 35 % досліджуваних. Час для них виступає усвідомленою цінністю, що основана на рефлексії і власному досвіді. Згідно з попередніми дослідженнями З.О.Кіреєвої продемонстровано, що вперше репрезентації «Час - це життя» з'являються у 3% дітей 8-9 років, а на протязі онтогенезу спостерігається не тільки збільшення їх кількості до 37% у середній дорослості і 47% в кінці віку пізньої дорослості, а й змінення їх за планом вираження і планом змісту(за Ф. де Сосюрором). Підвищення кількості суджень «час життя» в онтогенезі, ми пов'язуємо з усвідомленням меж власної темпоральності, а у військовослужбовців під час бойових дій загострюється переживання не тільки конечності власного існування, а будь-який момент імовірна зустріч зі своєю смертю, що є миттєвою передумовою відкриття унікальності власного буття.

2) група репрезентацій, що відбивають його властивості, які усвідомлені у досвіді «Час - те, що не повернути», «Час – це те, що не зупинити» представлено у 26 % досліджуваних. Усвідомлення безповоротності та спрямованості часу корінними восходить до підліткового віку, в якому завдяки рефлексії відбувається більш широкий і гнучкий аналіз дійсності, але кількісно суджень щодо цих властивостей у військовослужбовців значно більше, чим у індивідів на різних етапах онтогенезу.

3) група спонтанних репрезентацій «час — гроші» встановлено у 6 % військовослужбовців. При використанні цих асоціацій зачіпаються чи позитивні чи негативні переживання в залежності від рівня задоволеності своїм життям, соціальним статусом.

4) група репрезентацій в яких час виступає ресурсом представлено у 18% досліджуваних («час -ресурси, можливості», «кар'єра, освіта, досягнення»). В репрезентаціях часу як ресурсу відбивається три площини: індивідуально-особистісна площина, яка включає не тільки біологічний час, а і усвідомлення такої модальності часу, як необоротність часу, як щось первинне, незалежне від будь-якого закону; соціокультурна площина, що включає ціннісно-сміслову ставлення до нього; екзистенційна площина, що представлена потребою людини у самовираженні, самореалізації на життєвому шляху.

Таким чином, репрезентації часу у військовослужбовців, що мали досвід бойових дій в цілому відповідають репрезентаціям, що має людина в віці середньої дорослості, для якої час відіграє вагомий роль у контексті його життєдіяльності в період найпродуктивнішої стадії життя, але якісний зміст цих репрезентацій базується імовірно не тільки на обмеженні власної

темпоральності, а й на переживаннях страху, тривоги, безпорадності при зустрічі зі смертю в бою, що дає розуміння дійсності і власного буття.

Суб'єктивне сприймання плину часу відноситься до індивідуально-типологічних характеристик, за Б.Й.Цукановим[8]. Військовослужбовці визначають його рух так: «час – летить» для 32% досліджуваних; «час-біжить» для 24 %; «час -йде, тече» для 25 % і «час – стоїть» для 6%. Згідно з концепцією часу Б.Цуканова, перших можна віднести до холероїдів, других - до сангвіноїдів, останніх до меланхоліоїдів, щодо групи з 25% для яких час йде і тече, то їх можна віднести до групи рівноважних індивідів. Оскільки більша половина досліджуваних є «такими, що поспішають», то вони живуть в суб'єктивному дефіциті часу і ми припустили, що більшість досліджуємих «тих, хто поспішає» живуть у майбутньому.

Тому на наступному етапі ми вивчали особливості часової перспективи військовослужбовців з досвідом бойових дій. Виявилось, що для 57% досліджуваних найважливішим є теперішнє. Ці дані відрізняються від даних, які ми отримали на вибірці військовослужбовців, що не мали бойового досвіду, з них лише для 29% теперішнє було важливим [5]. Імовірно, що бойовий досвід привів військовослужбовців до здорового прагматизму і раціональності, на яких робить акцент Р.Мей, характеризуючи життя у теперішньому. Опитування військовослужбовців з досвідом бойових дій показало, що вони не заклопотані тільки теперішнім моментом, а, швидше, мають турботу про минуле і майбутнє в рівній мірі. Цих досліджуваних, що живуть в сьогоденні можна віднести до типу особистісно-мотиваційною перспективою, що переважає, за К.О. Абульхановою та Т.Н. Березіною.

Відомо, що Ф. Зімбардо теперішнє розподіляв на гедоністичне теперішнє (Present Hedonistic) і фаталістичне теперішнє (Present Fatalistic). Більшість досліджуваних, що мали досвід бойових дій можна віднести до тих, хто обирає Present Hedonistic є безрозсудно сміливими, живуть активним, яскравим життям, наповненим новизною і спонтанністю керуючись «принципом задоволення», їх цілі і плани підпорядковані бажанням даного моменту, що кореспондує з індивідуально-типологічними ознаками холероїда і сангвіноїда. Близько 14% військовослужбовців можна віднести до групи, де є важливим Present Fatalistic, їм притаманно відсутність прагнення до пошуку задоволень, життя для них зумовлено, вони користуються поточними можливостями, у них відзначається елементи стагнації і регресу [3]. Військовослужбовці, що мають досвід бойових дій пов'язують теперішнє з «миром», «закінченням війни» (21 %), для 26% опитуваних теперішнє асоціюється з «роботою, кар'єрою, освітою, досягненнями», 13% досліджуваних вважають в теперішньому важливими: сім'ю та близьких.

Для 37% військовослужбовців, що мають досвід бойових дій майбутнє є найважливішою часовою перспективою. Відомо, що майбутню часову перспективу можна розглядати як простір можливостей і як невизначеність, що лякає. З одного боку ця часова орієнтація, сприяє досягненню успіху, якщо люди мають чітке уявлення про структуру цілей, завдань

майбутнього на основі впорядкованості явищ минулого, керуються «принципом реальності», з іншого - ця орієнтація позбавляє людину здатності отримувати задоволення від життя у сьогоденні, примушує невиправдано ризикувати і відкидати стійкі погляди і дії. Військовослужбовці, що мають досвід бойових дій пов'язують майбутнє з здоров'ям (17%), з закінченням війни (18%), 17% - не мають відповіді.

Минуле виступає найважливішим для 6% опитуваних. Військовослужбовці з цією ведучою часою перспективою мають чіткі уявлення про явища ретроспективного порядку, їх причинно-наслідкові зв'язки, віддають перевагу старим пісням, класичним фільмам, задоволення приносить організація зустрічей всією родиною. При даній часовій перспективі минуле може виступати ресурсом, джерелом уявлень про те, як може скластися майбутнє, які дії потрібно зробити для досягнення певних цілей, а може – негативним досвідом. Імовірно, що ті 16% що не надали відповідей щодо минулого, приховують хворобливі переживання, що мають травматичний характер і потребують допомоги фахівців. Минуле для більшості військовослужбовців, що мають досвід бойових дій репрезентовано через спогади особистого життя, з роботою, кар'єрою, освітою, досягненнями (9%).

Оскільки часова перспектива має значення для конструювання внутрішньої і зовнішньої дійсності, то за допомогою проективної методики «Графічний тест Коттла» за Р. Б. Браун та Р. Херінг ми з'ясували зв'язаність минулого, сьогодення і майбутнього за допомогою просторової моделі часу. Виявлено, що у більшості досліджуваних 53% – переважає зв'язаність часових зон, вони перетинаються утворюючи ланцюжок, що свідчить про взаємозв'язок минулого, теперішнього і майбутнього та демонструє усвідомлення зв'язків між подіями свого життя. У 14% дві зони перетинаються (торкаються), а третя - майбутнє або минуле стоїть окремо, що свідчить про часткову зв'язаність часових зон та емоційне ставлення до однієї. Тобто, у частини досліджуваних події минулого ніяк не впливають на те, як живе людина у теперішньому і певною мірою на події майбутнього, в інших навпаки - минуле і сьогодення зв'язані, а майбутнє є невизначеним і ніяк не пов'язане з минулим і теперішнім. У 21% в свідомості не має зв'язаності минулого – теперішнього – майбутнього, тобто події минулого, сьогодення і майбутнього не як не впливають один на одного. У цих військовослужбовців спостерігаються відсутність відповідей щодо минулого або майбутнього, вони мають складнощі в адаптації до важких ситуацій з ухваленням оптимальних рішень і регуляції життєдіяльності життя в цілому.

Ж. Нюттен зв'язує часову перспективу з "ієрархією цілей особистості", яка полягає в одночасній присутності у свідомості людини різновидальних об'єктів-цілей Проблема постановки людиною свідомої цілі є однією з ключових психологічних проблем. На думку вчених (Л.І. Анциферова, К.О. Абульханова-Славська, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева та інші) цілі з'являються найчастіше через потребу людини виходити за свої межі, рівень домагань, ідеали, «Я-ідеальне» тощо. К.О. Абульханова-Славська вважає, що за допомогою цілей

особистість має здатність регулювати і організовувати свій життєвий шлях як ціле. Л.Н. Коган розглядає категорії: сенс життя і цілепокладання, як однопорядкові. Сенс життя передбачає наявність у суб'єкта життєвої мети, яка задається самою дійсністю, визначається цілями суспільства, хоча конкретні цілі формуються самою людиною.

Традиційно ієрархія цілей генерується у спосіб їхнього розміщення в порядку зниження пріоритетності (ранжування). Для цього насамперед визначаються найбільш пріоритетні цілі (цілі першого рангу), потім – найбільш істотні з тих, що залишилися (цілі другого рангу). Отже наступним в нашому дослідженні було вивчення здатності військовослужбовців, що мають бойовий досвід ставити цілі, та вказує про їх спрямованість.

Першу ступень ієрархії цілей займає здоров'я - 32%, що представлено у наступних репрезентаціях «здоров'я, здоров'я, здоров'я»; «здоровий образ життя»; «вилікувати чоловіка»; «реабілітація»; «здорова сім'я»; «поправити здоров'я»; «встановити протез». Ціль «Здоров'я» ми відносимо до категорії стратегічних цілей, що лежать в основі будь-якої активності досліджуваних і пов'язана з цілепокладаючим аспектом сенсу життя. Другу – у 18% досліджуваних займає кар'єра, освіта, робота, цю ціль ми віднесли до тактичних цілей і цілей самовдосконалення. На третьому місці у 14% досліджуваних вираженими є матеріальні цінності та потреби; і на четвертому – у 15% сім'я та близькі, що відповідає загальнолюдським цінностям і є однією з найважливіших форм організації життя людей, яка має фундаментальне значення як для індивіда, особистості, так і для суспільства. Треба зазначити, що досвід бойових дій кардинально не трансформувал сислову систему особистості, вірогідні деякі перестановки в ієрархії цілей, що не вплинули на систему.

Відомо, що з дослідженнями Zola почалося вивчення суб'єктивного віку. Вчений один з перших опитував людей про вік, на який вони себе почувають. Далі Р.Кастенбаум з колегами запропонували модель суб'єктивного віку "Age - of - me". Ця модель виступає багатовимірним феноменом, складається з чотирьох: емоційного (feel - age), біологічного (look - age), соціального (do - age), інтелектуального (interest - age), або на скільки років індивіди сприймають себе: як почувають, як виглядають, як діють і чим цікавляться. Вчені говорять про когнітивну ілюзію віку, що виникає в процесі життя і є різницею між хронологічним (скільки років прожито) і суб'єктивним віком людини (як суб'єктивно почувається людина). Terpstra TL, Plawewski HM, Streeter J. стверджують, що суб'єктивний вік людини тісно пов'язаний з його фізичним і психологічним здоров'ям, задоволеністю життям, часою перспективою і індивідуально-психологічною організацією. Ми запропонували випробуваним на умовній лінії життя зазначити їх суб'єктивний вік. За нашим дослідженням військовослужбовців середньої дорослості, що мають досвід бойових дій можна розділити на декілька підгруп: суб'єктивно молоді – 24%, 41% - майже точно вітворюють свій вік і 35% - відчують себе суб'єктивно старшими. Вважається, що суб'єктивно молоді, є менш невротичними і більш

свідомими, у них знижується ризик депресій, наявний високий рівень оптимізму, вони орієнтовані на гедоністичне сьогодні і на майбутнє, мають пов'язані часові зони, а суб'єктивно старші мають ризик виникнення захворювань, зниження фізичної активності, в них проявляється орієнтація на минуле, фаталістичне теперішнє, частіше переважає минуле в частково зв'язаних часових зонах або часові зони не пов'язані.

Таким чином, репрезентації часу у військовослужбовців, що мали досвід бойових дій в цілому відповідають репрезентаціям, що має людина в віці середньої дорослості, але якісний зміст їх репрезентацій базується імовірно не тільки на обмеженні власної темпоральності, а й на переживаннях страху, тривоги, безпорадності при зустрічі зі смертю в бою, що дає

розуміння дійсності і власного буття. Встановлено, що для 57% досліджуваних найважливішим є теперішнє, для 37% - майбутнє, для 6% - минуле. За суб'єктивним віком виявлено 24% суб'єктивно молодих, 41% майже точно віктворюють свій вік і 35% - відчують себе суб'єктивно старшими. Показано, що суб'єктивно молоді орієнтовані на гедоністичне сьогодні і на майбутнє, мають пов'язані часові зони, а у суб'єктивно старших проявляється орієнтація на минуле, фаталістичне теперішнє і частіше переважає минуле в частково зв'язаних часових зонах або часові зони не пов'язані. Простежено ієрархія цілей, ціль «Здоров'я» віднесено до категорії стратегічних, яка займає у 32% військовослужбовців перше місце.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерсон Дж. Когнитивная психология. 5-е изд. СПб., 2002.
2. Вартофский М. Модели. Репрезентации. Научное понимание/Пер. с англ., общ. Ред. И послесл. И. Б. Новика и В. Н. Садовского. — М.: Пресс, 1988. — 507 с.
3. Зимбардо Ф. Бойд Дж. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит нашу жизнь. - СПб.: Речь, 2010 – 352с.
4. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем: Монография/З.О. Киреева. –Одесса: ВМВ 2010.-380с.
5. Кушнеров В.А. Особливості часової перспективи військовослужбовців/В. А. Кушнеров//Теоретичні і прикладні проблеми психології. - 2019.- № 2. - С. 233-241.
6. Нюттен Ж. Мотивация действие и перспектива будущего/под ред. Д. А. Леонтьева. М.:Смысл,2004
7. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності/Т.М.Титаренко. - К.: Либідь, 2003. – 376 с.
8. Цуканов Б.И. Время в психике человека/Борис Иосифович Цуканов; ОДУ ім. І.І. Мечникова, Наук. центр психології часу. – Одесса: АстроПринт, 2000. – 217

REFERENCES

1. Anderson Dzh. Kohnytnvnaia psykhoholyia. 5-e izd. SPb., 2002.
2. Vartofckiy M. Modely. Rerezentatsyyu. Nauchnoe ponymanye/Per. s anhl., obshch. Red. Y poclecl. Y. B. Novyka y V. N. Cadovskoho. — M.: Precc, 1988. — 507 c.
3. Zymbardo F. Boid Dzh. Paradoks vremeny. Novaia psykhoholyia vremeny, kotoraiia uluchshyt nashu zhyzn. - SPb.:Rech, 2010 – 352s.
4. Kyreeva Z.A. Razvytye coznanyia, deternynirovannoe vremenem: Monohrafiia/Z.O. Kireieva. – Odessa: VMV 2010.-380c.
5. Kushnerov V.A. Osoblyvosti chasovoi perspektyvy viiskovoslužhbovtiv/V. A. Kushnerov//Teoretychni i prykladni problemy psykhoholii. - 2019. - № 2. - S. 233-241.
6. Niutten Zh. Motyvatsyia deistvye y perspektyva budushcheho/pod red. D. A. Leonteva. M.:Smysl,2004
7. Tytarenko T.M. Zhyttievyyi cvit oboycnosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti/T.M.Tytarenko. - K.: Lybid, 2003. – 376 c.
8. Tsukanov B.Y. Vremia v psykhyke cheloveka/Borys Yosyfovych Tsukanov; ODU im. I.I. Mechnykova, Nauk. tsentr psykhoholii chasu. – Odessa: AstroPrynt, 2000. – 217

The particularities of time representation and hour perspective among military personnel who had experience in combat operations

Z. A. Kireeva, V. A. Kushnerov

Annotation. The article analyzes the particularities of time representations, hour perspective, the hierarchy of goals among military personnel who had experience in combat operations. It is demonstrated that time representations of military personnel who had experience in combat operations generally correspond with representations in middle adulthood. It is shown that the qualitative content of military personnel's representations is based not only on limiting one's own temporality (life), but also on feelings of fear, anxiety, and helplessness when faced death in the battle, which gives an understanding of reality and one's own existence. It is established that the present is the leading time perspective for the majority of military personnel. Military personnel were divided by the criteria of subjective age. It is shown that the subjectively young people are oriented to the hedonistic present and the future, time zones are connected; the subjectively older people are oriented to the past, fatalistic present, time zones are partially connected or not connected. The hierarchy of goals is analyzed and it is noted that the goal "health" is the strategic one.

Keywords: military personnel, time, time representations, hour perspective, goals.